

Tekstiloomed ja keeleaines etnoloog Aliise Moora teadustöös

ANU KANNIKE, ESTER BARDONE, MARLEEN METSLAID,
PILLE RUNNEL

Etnoloog Aliise Moora (sünd Karu, 1900–1996) elas oma pika elu suurte muutuste ajajärgul. Sünniaasta määras kuulamise põlvkonda, mis läks kaasa ühiskonna moderniseerumisprotsessidega ning pidi kohanema maailmasõdadest tingitud poliitiliste muudatustega. Samal ajal võib Moorat nimetada „uueks naiseks”, st ta kuulus tollal suhteliselt väikesesse naiste gruppi, kes said ja tahtsid olemasolevaid eneseteostusvõimalusi ära kasutada (vt Kirss 2004: 16). Suulise talupojaühiskonna liikumine moodsa kirjaliku linnaühiskonna suunas tõi kaasa suure kultuuripöörde aastail 1905–1915 ja tähendas ühtaegu juba ärkamisajal alanud naiste emantsipatsiooni kiirenemist (vt Kivimäe 2015). Selles olid määrava tähtsusega kodune miljö ja hariduspürgimused, erialaste oskuste rakendamise võimalused ning perekondlike ja ühiskondlik-kutsealaste valikute kooskõla. Moora sündis paljulapselises töölisperes, kus väärtustati haridust ja kultuursust ning peeti oluliseks kristlikku maailmavaadet, kuid hoiti au sees ka sidet maaeluga. Tema vanemad olid Harju-Jaanist asunud Tallinna. Tänu isa edumeelsele suhtumisele ja majanduslikule toele oli tal võimalik saada gümnaasiumiharidus ning jätkata õpinguid ülikoolis. Äsja avatud eesti ülikool Tartus võttis ta vastu kõrge rahvusliku vaimsure ja idealismiga. Tartu ülikooli oli naised hakatud vastu võtma alles 1915. aastal, esialgu vaid arsti- ning ajaloo-keeleteaduskonda, kusjuures matriklisse kanti naisüliõpilasi 1917. aastast. Nii mõnedki hariduse poole pürgivad tütarlapsed õppisid küll varemgi välismaa ülikoolides. Vabalt said naised hakata Tartu Ülikooli (TÜ) kõigil erialadel õppima alles 1919. aastal. Ülikooli lõpetas Aliise Moora ajalooõpetaja kutsega, olles juba abielus ning õpingute kõrvalt töötav pereema. Suurenev pere nõudis hoolt. Tööellu naasis ta pärast Teist maailmasõda, siis juba etnoloogina Eesti Rahva Muuseumisse (ERM).¹

Moora väärtustas abikaasaks ja emaks ning hiljem vanaemaks olemist. Tema elu kese oli perekond, mida ta hindas tagasivaates kõrgemalt kui teadustöö tegemist (Marksoo 2000). Samal ajal oli ta võimekas teadlane ning teaduskorraldaja, kes pühendus uurimistööle üle poole sajandi. Ea Jansen võis seetõttu Moora 80. sünnipäeval hõisata: „Kui keegi on etnograafiks sündinud, siis vist küll Aliise Moora” (Jansen 1980). Kuna tema abikaasa oli arheoloog Harri Moora (1900–1968), üks Eesti väljapaistvamaid humanitaarteadlasi 1930.–1960. aastatel, on see historiograafias mõneti varjutanud sama võimeka Aliise Moora panust ja rolli, mis ei piirdunud kaugetki oma mehe abistamisega.

¹ Aastatel 1940–1988 oli asutuse nimi Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum.

Artiklis keskendume Aliise Moora teadlaskarjäärile muutavas ajas, vaadeldes pikemalt kohanemise keerulisust stalinistlikus ühiskonnas 1940. aastate teisel poolel ja 1950. aastate alguses, millest senised teadusloolised käsitlused on üle libisenud. Põhjalikumalt süveneme tema kahte mõjukamasse uurimusse: „Peipsimaa etnilisest ajaloost” (1964) ning „Eesti talurahva vanem toit” (1980, 1991). Analüüsime Moora teadustöid, tekstiloomet ja seda, kuidas ta töötas erinevate (etnograafiliste) allikatega ning kasutas keeleainest toidukultuurialases uurimistöös. Artikkel tugineb peamiselt ERM-i arhiivikogudele, sealhulgas nii uuritava enda kogutud materjalidele, tööaruannetele ning tema kirjavahetusele kui ka muuseumi tegevust kajastavatele dokumentidele.

Aliise Moora teadlaskarjäär muutavas ühiskonnas

Kogu oma uurijatee jooksul tugines Moora Eesti etnoloogia teemade uurimisel nii arheoloogilistele ja arhiiviallikele kui ka keeleajaloolisele ja folkloorsele ainesele, jätkates rahvusteaduste Teise maailmasõja eelset traditsiooni ning väärtustades õpinguaja interdistsiplinaarset haridust. Sarnast laia allikabaasi ja filoloogilist pädevust pidasid loomulikuks ka teised sõjaeelse põlvkonna etnoloogid Gustav Ränk, Ants Viires, Ilmar Talve jt. Nõukogude ülikoolis aga sai etnoloogiat õppida vaid nn ajaloo abiteadusena, keele- ja rahvaluuleteadus tulevaste uurijate ettevalmistusse tavaliselt ei kuulunud. Nii hakkas küpsel nõukogude ajal hääbuma ka vastav pädevus ja varasem loomulik koostöö humanitaarteadlaste vahel.

Moora omandas erialase hariduse TÜ filosoofiateaduskonnas 1920. aastatel, alustades õpinguid ajal, mil eestikeelne rahvusülikool oli alles üksed avanud. Ta õppis esimestel aastatel peamiselt eesti keelt, arheoloogiat ja ajalugu, millele hiljem lisandus etnograafia. Arheoloogia õppejõu Aarne Michaël Tallgreni kaudu sai ta tugeva põhja ka museoloogias (Linnus 1989: 51). Õpitud erialad moodustasid sümbioosi ning olid kõik tollal rahvusluse teenistuses: rahvuslik vaimus ja idealism olid vabariigi algusajal kõrged ning kujundasid esimest eesti haritlaspõlvkonda (vt Karjahärm, Sirk 2001; Tammiksaar 2019: 22).

Hilisemat elukäiku silmas pidades kujunes Moora õpingute tähtsaimaks osaks etnograafiastudium dotsent Ilmari Mannineni käe all – seda on ta heldinult meenutanud kaheksakümnenda eluaasta künnise ületanult. Sellega jõudis Moora „selle ilusa punktini, et [võis] teadust teha vanast maaelust, mis seni [tema] elus oli kõige suuremat poolehoidu ja ligiolemist nõudnud” (Tarand 1982). Eesti etnograafias hakati Mannineni uurimisprogrammi järgi uurima materiaalsel talupojakultuuri, lähtudes tüpoloogilisest, kartograafilisest ja ajaloolis-geograafilisest meetodist, mille kasutamispriinitsiipe õpetati ka tudengitele.

Majanduslik olukord sundis Moorat, nagu paljusid teisi ülikooliõpingute kõrvalt tööle minema. Algkooli-asetäitjaõpetaja ja Akadeemilise Emakeele Seltsi asjaajaja ametite ning suviste arheoloogiliste ja etnograafiliste stipendiaaditööde² kõrval

² 23. septembril 1924 esitas Moora palve haridusministeeriumile pedagoogilise stipendiumi saamiseks (RA, EAA.2100.1.9372a, l 15–16).

jõudis ta aastatel 1924–1926, enne esimese lapse sündi, pikemalt tegutseda ERM-is abitööjõuna. Alles hiljaaegu teadusliku lähenemise teele läinud muuseumis esemekogusid korrastades Mannineni käe all töötamine andis noorele tudengile lisaks ülikoolis omandatud teoreetilistele teadmistele praktilisi kogemusi rahvakultuuri süstematiseerimise ja analüüsimise alustest. Kataloogimis- ja hoiustamistööde kõrval aitas ta kaasa püsinäituse täiendamisele, kasutades eksponaatide valmistamiseks ka isiklikke tihedaid sidemeid maal. Näiteks Harju-Jaani mehe ülikonna tarvis värvis tema vanaema ehtsal muistsel viisil potisiinist lõnga, tädi aga kodus valmis kanga (Marksoo 2000). Esimene erialane välitöö koduses Harju-Jaani kihelkonnas ning kogutud materjalide hilisem korrastamine muuseumi etnograafilise arhiivi tarbeks andis põhjalikuma kogemuse etnograafilisest teadmusloomest (vt ERM EAp 25 EA 6:2/139-508).

ERM pakkus erialast tööd teistelegi esimese põlve nasharitlastele. Rahvusliku liikumise ühe juhi Villem Reimani tütar Helmi Reiman-Neggo (1892–1920), kes sai hariduse Helsingis ning lõpetas sealse ülikooli esimese eestlasest etnoloogina, töötas pärast lõpetamist muuseumis, varase surma tõttu kahjuks lühikest aega (vt Õunapuu 2004). XX sajandi alguses nii Venemaal kui ka Euroopas koduõpetajana töötanud Helmi Kurrik (1883–1960) alustas TÜ-s etnograafiaõpinguid 1925. aastal ja jõudis magistrikraadini 1939. Ta töötas muuseumis 1928. aastast, olles sõja ajal etnograafilise osakonna juhataja, ja põgenes 1944. aastal (vt Metslaid 2016a). Ella Koern (1905–1971), kelle peamine oli folkloristika, õppis ülikoolis pausidega alates 1923. aastast, magistritöö etnograafias kaitses ta alles 1942. aastal (RA, EAA.2100.1.5453). Ta töötas 1940. aastail ERM-is rahvateadusliku osakonna vanemametnikuna kuni eksiili suundumiseni 1944. Tuntud kunstiajaloolane Helmi Üprus (1911–1978) oli kõrvalerialana õppinud ka etnograafiat ja töötas ERM-is 1936–1947 teadussekretäri ja kultuuriloolise osakonna juhatajana, uurides rahvakunsti temaatikat (RA, EAA.2100.1.18789). 1923. aastal avatud ERM-i esimese suure püsinäituse üheks paljudest kuraatoritest oli Marta Schmiedehelm (1896–1981), kellest samal aastal sai TÜ arheoloogiamagister ja 1944 arheoloogiadoktor; ta töötas ülikoolis konservaatrina ja pärast Teist maailmasõda ENSV Teaduste Akadeemia (TA) Ajaloo Instituudis vanemteadurina. Schmiedehelmil ja Moorale kujunes terve elu kestnud soe sõprus.

Perekondlike kohustuste suurenemine ei võimaldanud Aliise Moorale ülikooli lõppedes tööeluga edasi minna. 1925. aastal, kui tal olid õpingud veel pooleli, abiellus ta Harri Mooraga, kellega oli tutvunud arheoloogiaõpingute käigus. Erinevalt paljudest teistest naistudengitest ei loobunud ta perekonda luues hariduspürgimusest, vaid otsustas studiumi jätkata. Pere suurenes jõudsalt, koos kasvatati üles kuus last. Ülikooli lõpetamine avas tollal noorele naisele hoopis teistsuguse elu ja perspektiivi, kui oli olnud tema eelkäijatel, ehkki 1920.–1930. aastail ei taganud kõrgharidust tõendav diplom sugugi alati töökohta. Eestis oli see aeg, mil „naine tõstis pead ühiskondliku mõtlejana” (Mäelo 1999: 73). 1930. aastate teiseks pooleks oli naise iseseisev karjäär ja ühiskondlik aktiivsus muutunud siinmail aktsepteeritavaks, kuigi mitte veel domineerivaks valikuks (vt Kannike 2022). Aliise Moora sai ennast teostama hakata alles pärast sõda. Õpingute käigus ja hiljem abikaasa edenevat karjääri nähes tekkis tal

selgem arusaam erialase töö võimalustest ja ka huvi selle vastu. Muuseumitöö kogemus tõenäoliselt tugevdas usku, et temagi võiks töötada teadlasena.

Teise maailmasõja järgsed aastad osutusid keeruliseks nii rahvusteadustele kui ka -teadlastele: suurem osa etnograafia ja arheoloogia juhtivaid õppejõude olid hukunud või läände põgenenud. ERM-i kodu Raadi loss oli maha põlenud ja muuseumikogud laiali pillutatud. 1945. aastal kutsuti Moora taas ERM-i tööle, kus ta sai nüüd juba suuremate laste kõrvalt uuesti muuseumitööle pühenduda. Tööd jätkati esialgu täiesti sõjaeelses vaimus, nii taaselustas ta ERM-i kirjasaatjate võrgu tegevuse (sellele oli alus pandud 1930. aastatel) ning osales pikkadel kogumisretkedel. 1947. aastal sai temast muuseumi teadussekretär, kuid paari aasta pärast kerkisid nii tema kui ka abikaasa Harri kohale süüdistused kodanlikus natsionalismis ning mõlemad kaotasid senise töö. Ülikoolis likvideeriti arheoloogiakateeder, Aliise Moora taandati muuseumis nooremteaduri kohusetäitjaks.

Mikrotasandi sissevaadet Moora tööelu dramaatilistesse muutustesse neil aegadel pakuvad tema hiljuti leitud tööpäevikud aastaist 1948–1958. Tegemine on kohustuslikus korras peetud ametlike päevaraamatutega, mis pidid järgima ranget formaati ja mida asutuste juhid regulaarselt kontrollisid.³ Seega ei leidu neis – üksikute eranditega – hinnanguid ühiskondlikule või tööõhkkonnale. Ometi kajastub neis hästi kirjutaja staatuse ja kohustuste muutumine kümnekonna aasta vältel ning ka kõikuv surve teadustöötajate vormimisel nõukogulikeks spetsialistideks erinevate ideoloogiliste ümberkasvatuviiside ja -vahenditega (vt näiteid humanitaarteadlaste nõukogude võimuga sundkohanemise kohta Sarapik jt 2002). Päevikuis talletatud erialase ja ühiskondliku töö koormus oli neil aastail meeletu ja seda peegeldab ilmekalt 1948.–1950. aasta tööpäeviku vahel olev dateerimata trükitud leht Moora ülesannetest, millele on lisatud täiendus „piiramata tööajaga töötaja” (Tööpäevik 1948–1950). Etnoloogilisele tööle lisandusid nii sõjajärgsest argiviletsusest tingitud kohustused (puude hankimine ja vedamine, abi kolhoosi viljakoristusel, pühapäeviti osalus linna taastamistöodel) kui ka nn ühiskondlik-poliitiline tegevus, mille kohta oli tööpäevikus eraldi lahter.

ERM-i teadussekretärina oli Aliise Moora tööülesannete ja vastutuse poolest nii sisuline kui ka administratiivne juht, kes vormistas tööplaane ja aruandeid, korraldas trükivalmis kõik teadustööd, vastutas muuseumi ametliku kirjavahetuse, aga ka populariseerimistöö ja näituste sisu eest, juhtis kirjasaatjate võrku, kooskõlastas töötajate töögraafikuid ning vajadusel asendas direktorit. Ebasoosingusse langenult taandati ta 1949. aastal juhtivalt teadussekretäri kohalt tavaliseks teaduslikuks töötajaks ja 1950. aastal nooremteaduri kohusetäitjaks. ERM-i tööle jäämise tingimuseks sai intensiivne poliitiline täiendõpe: paljulapseline ema (noorim laps oli veel koolieelik) pidi käima marksismi-leninismi õhtuülikoolis. Ainuüksi 1948. aastal sooritas ta seal marksismi-leninismi, NSV Liidu ajaloo, dialektilise ja ajaloolise materialismi ning välispoliitika ja rahvusvaheliste suhete eksamid. Lisaks tuli kodus hilisõhtuti lugeda ideoloogilist kirjandust: nii Leninit ja Marxi kui ka parasjagu aktuaalseid

³ ERM-i arhiivis pole tööpäevikuid süstemaatiliselt säilitatud. 2020. aastal sugulaste vahendusel muuseumi jõudnud Aliise Moora päevikud olid olnud koos muu teadustööd puudutava hajamaterjaliga aastakümneid kunagise maakodu kuuris.

Stalini kõnesid või näiteks NLKP Keskkomitee otsust ja Andrei Ždanovi hinnangut ajakirjade Zvezda ja Leningrad kohta.⁴ 1949. aastal tuli selgeks teha keeleteadlase Nikolai Marri dialektiline meetod (Tööpäevik 1948–1950: 18. V 1949). ERM-is toimusid igal nädalal kohustuslikud poliitinfotunnid, kus ka Moora pidi esinema, tutvustades näiteks kolleegidele Lenini teoseid, andes ülevaate Volga-Doni kanali ehitusest (Tööpäevik 1952–1954: 8. VI 1952) ja selgitades partei otsuseid hindade langusest NSV Liidus (Tööpäevik 1948–1950, Tööpäevik 1952–1954).

Päevikuist ilmneb, et kuigi põhilised töömeetodid – allikate ja kirjanduse läbitöötamine, välitööd – jäid etnograafiateaduses sarnaseks sõjaeelsega, tuli neid vastavat retoorikat kasutades vormistada ja esitada nõukoguliku „võitlusena”. Nii näiteks toimusid teadustöötajate „tootmisnõupidamised” töö kvaliteedi tõstmiseks; vaatamata suurele töökoormusele ja vaba aja täielikule puudumisele tuli teatud tähtpäevadeks võtta lisaülesanded. 1. aprillil 1950 on ERM-i etnograafiaosakonna juhataja Linda Trees, teaduslik töötaja Aliise Moora ja vanem teaduslik töötaja Tamara Paevere kohustunud „1. mai ja EK(b)P VI kongressi auks üleplaaniise tööna koguma materjali eesti etnograafia historiograafia vanema osa koostamiseks (kuni 1917) Aleksander Herzeni kogutud teostest ja Axel Heikeli soomeugri rahvarõivaste alasest teosest” (Tööpäevik 1948–1950). See on vaid üks näide sellest, kuidas muuseumitöötajad pidid sisulist tööd näitama tolle aja vaimus tööeesrindlikkuse saavutusena. Päevikutest kumab läbi nõukogude bürokraatia koorem: pidevad statistilised ja poliitilised aruanded, viisaastakuplaanid ja töötajate kasvatusplaanid. See nõudmine polnud aga süsteemne, vaid pigem intensiivselt kaootiline, ja nii märgib Moora 1949. aasta kevadel frustratsiooniga isegi ametlikku tööpäevikusse: „[---] koostatud sm Kilvitsale jälle (4! kord) uues variatsioonis ERMi kogude kasutamise arve alates 1946” (Tööpäevik 1948–1950: 16. III 1949). Samal aastal on ta raporteerinud, et „on määratud ideelis-poliitilise kvalifikatsiooni tõstmises individuaalplaani järgi töötajatele II kvartali plaani täitmise kontroll” (Tööpäevik 1948–1950: 15. VI 1949).

Neil aastail oli Aliise Moora nõukogude teaduse silmis kahtlane isik, keda peeti sobivaks vaid nooremteaduriks, 1952. aastal sai ta siiski TA Ajaloo Instituudis teadustööd jätkata, ehkki samuti vaid nooremteadurina. Samal ajal ei kahanenud tegelikult tema töökoormus ja vastutus: ta jäi juhtivaks etnoloogiks, kelle arvamus oli kaalukas eriala põhilistes uurimissuundades ja kes pidevalt hindas ja retsenseeris kolleegide ning kraaditaotlejate uurimusi. Ka ametlikult põlualusena konsulteeris ta Tartu ülikooli ajaloo teaduskonda õppekavade ja õppekorralduse osas.⁵ Alles 1968. aastal nimetati ta Ajaloo Instituudis vanemteaduri kohale, kus töötas kümme aastat kuni pensioneerumiseni 1978 (Viires 1996: 494).

Vene keele valdajana, hea suhtlejana ja, mis samuti oluline, abikaasa Harri Moora interdistsiplinaarse etnilise ajaloo uurimisgrupi liikmena vahendas Aliise pidevalt

⁴ 1946. aasta augustis avaldatud otsus kritiseeris nende kirjandusajakirjade apoliitilist hoiakut ja kodanlikku mentaliteeti, eeskätt neis avaldatud Mihhail Zoštšenko ja Anna Ahmatova loomingut.

⁵ Näiteks 1953. aasta kevadel on ta Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo kateedri juhataja Hilda Moosbergiga arutanud etnograafia õppeprogrammi loenguid, seminaritoid ja üliõpilastele suvpraktika korraldamist (Tööpäevik 1952–1954: veebruar–märts 1953).

juhtivate vene etnoloogide uurimistöid ja -meetodeid. Vähe sellest, ta toimetas kolleegide vene keelde tõlgitud töid ja aitas neid venekeelsete näitusetutvustustega. Igal aastal käidi Moskvas, Leningradis, Lätis ja Leedus, samuti tuli põhjalikult analüüsida nõukogude etnograafide Nikolai Tšeboksarovi, Sergei Tokarevi, Pavel Kušneri jt töid. Teisest küljest torkab eriti 1949.–1951. aasta tööpäevikuid lugedes silma Moora pidevate öö- ja näitusevalvete rohkus, mis tundub karistuse või repressiooni vormina.

Aliise Moora tegutses etnoloogiaekspertina ka laiemas kultuurivallas: regulaarselt on ta konsulteerinud Eesti teatreid ja filmistuudiot rahvakultuuri küsimustes, arvustanud stsenaariume ja avaldanud ajakirjanduses populaarteaduslikke artikleid rahvakultuurist ning esinenud raadios. 1950. aastate teisel poolel langes otseselt poliitiliste kohustuste osakaal ja selle asemele tuli rahvuskultuuri seisukohalt oluline eksperditöö, nagu osalemine Eesti NSV Riikliku Vabaõhumuuseumi teadusnõukogus, samuti kodu-uurijate, turismibaasi ja Rahvaloomingu Maja nõustamised. Siiski säilisid ka teadlaste jaoks nõuded end pidevalt ideoloogiliselt harida. Nii näiteks on Moora 15. jaanuaril 1956 pidanud sooritama „õhukaitse aatomi eksami” (Tööpäevik 1954–1956).

Etnograafilised tekstid Aliise Moora uurimistöös

Etnograafiline teadmusloome on alati olnud mitmeetapiline. Distsipliini jaoks, mille uurimistöös usutavus põhineb välitöödel kogutud materjalidel (vrd Löfgren 2014: 119), ei saagi see teisiti olla. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi I poolel mindi välitöödele koguma informatsiooni traditsioonilise talupojakultuuri kohta. Kohatud inimestelt kuulnud teated märgiti üles, et need hiljem arhiivis korrastada ja ümber kirjutada ning etnograafiliste kirjeldustena arhiveerida ja huvilistele vabalt kasutamiseks üle anda. Alles seejärel jõuti teadusteksti kirjutamiseni, kus koostatud kirjelduste kõrval kasutati ka teisi allikaid ja kirjandust. Samal ajal ei olnud teadusteksti koostamine alati lineaarne protsess, vaid võis kulgeda vastavalt vajadusele: nt võis uurija etnograafilise kirjelduse koostamise etapi vahele jätta ning kasutada oma välitöömärkmeid otse publitseeritava teadusteksti kirjutamisel.

XX sajandi esimesse poole kuuluva etnograafiliste (ja folkloristlike vm) tekstide loomise puhul on räägitud „kultuuri objektiveerimisest” (vt Handler 1984), st kultuuri mõistmisest kindlatest osadest koosneva objektina, mis seisab uurijast eraldi. Seetõttu distantseerusid uurijad uuritavatest, nähes neid vaid allikatena, kelle kaudu kadunud kultuuri kirjeldada ja mõista. Teisalt panustasid ka etnoloogid ja folkloristid suuremasse n-ö kultuuri rahvuslikustamise protsessi (ingl *nationalization of culture*; Löfgren 1989). Rahvakultuur kirjutati üles, kataloogiti ja arhiveeriti muu hulgas eesmärgiga tugevdada rahvuslikku eneseteadvust. Etnograafilisi välitöid käsitleti pikka aega kui kogumis- ja kirjeldamistöid, mille eesmärk on „päästa” vana kaduv talupojakultuur (vrd Nic Craith 2008), mistõttu tuli kõik hääbuv sõnas või pildis jäädvustada. Aliise Moora tekstides peegeldub rahvuslusest ja kodumaa-armastusest lähtuv etnograafilise teadmise loomine, kuid tema jaoks ei olnud see tegevus

niivõrd nostalgilis-romantiline, kuivõrd praktiline. Ta suhtus eesti talurahvasse austusega, tundis nende tööd ja elulaadi sügavuti, oli selle endas n-ö läbi tunnetanud.

Välitöid väärtustas Moora kõrgelt ja suhtus inimeste küsitlemisse tõsiselt. Olles ise osav suhtleja ja rahvakultuuriga tuttav, oskas ta oma vestluspartnerid rääkima panna. Ta suutis tekitada usaldusliku õhkkonna ka keerulistel sõjajärgsetel aegadel, nii et kohalikud olid valmis temaga vestlema. Pärast sõda algasid Moora välitööd juba 1946. aastal, kui ta käis koos kolleeg Ida Kaldmaaga Petserimaal tutvumas kohalike venelaste etnograafiliste esemete muuseumile kogumise võimalustega, selle kõrval koguti materjali vene ja setu rahvakultuuri kohta (ERM EAp 174 EA 43:1/13-233). Järgmisel aastal sõitis ta läbi Lääne-, Pärnu- ja Viljandimaa, peamise eesmärgiga taastada ja elavdada suhteid muuseumi korrespondentidega (ERM EAp 216 EA 100:2/154-329). Tema Võimsa Jõu kolhoosi etnograafiline kirjeldus 1323 leheküljel (ERM EAp 218/a EA 101:1/2-368; ERM EAp 218/b EA 102:1/2-275; ERM EAp 218/c EA 103:1/2-180; ERM EAp 218/d EA 104:1/5-278; ERM EAp 218/e EA 105:1/5-13) põhineb aastatel 1949–1951 toimunud välitöödel. Siinkohal tasub rõhutada, et selles ei keskendu Moora niivõrd kaasaegse kolhoosielu kajastamisele, kuivõrd taluraha vanemale eluviisile, mida kolhoosi piirkonnas mäletati või ikka veel järgiti. Ideoloogiliselt sobis sedalaadi tekst nõukoguliku uurimistöö sihtidega, kuid sisult vastas klassikalisele talurahvakultuuri talletamisele.

Kuigi etnograafiliste kirjelduste koostamine muudeti nõukogude perioodil uurijatele kohustuslikuks (Metslaid 2016b: 48), paistis Moora oma teadustöös silma erakordse põhjalikkuse ja täpsusega. Moora detailirohked ja mahukad etnograafilised kirjeldused on tänini uurijatele väärtuslikeks allikateks. Rohkelt materjali pärineb tema arvukatelt osalemistelt 1950. aastatel nn kompleksekspeditsioonidel,⁶ mis viisid teda peamiselt endiste Iisaku, Jõhvi ja Peipsi-äärsete kihelkondade aladele ning Leningradi ja Pihkva oblastisse, uurimaks materiaalse kultuuri alusel eesti-vene kokkupuuteid. Etnograafilised kirjeldused (pealkirjastatud kui „etnograafilised teated“) on nüüdseks jõudnud ERM-i koos teiste Ajaloo Instituudi etnograafia sektori materjalidega (vt ERM EAp 903 EA 288:1/1-378; ERM EAp 904 EA 289:1/1-300; ERM EAp 905 EA 290:1/1-269; ERM EAp 906 EA 291:1/1-149; ERM EAp 908 EA 292:1/1-38; ERM EAp 910 EA 294:1/1-299; ERM EAp 915 EA 297:1/1-291; ERM EAp 916 EA 298:1/1-263). Välitöödel käimist jätkas Moora ka hiljem, isegi pärast 70. eluaastat (Viires 1996: 494) – neid materjale kasutas ta uurimistöös, kuigi arhiivi tarbeks ta neid enam vormistada ei jõudnud.

Oma uurijapositsiooni, millele ta jäi truuks ka hiljem, sõnastas Aliise Moora 1955. aastal: „Materjali kogumine toimus peamiselt teemal „Eesti-Vene kokkupuuteid materiaalse kultuuri alusel“. Kui aga informaatore kõneles vabalt oma tähelepanekutest endisest elu-olust, ka rahva kombeist, märkisin kõik üles. Enamasti püüdsin informaatore seletust ülesmärkida tema oma väljendusviisis. Kohapealsed nimetused on lainelise joonega alla kriipsutatud.“ (ERM EAp 908 EA 292:1/1-38: 8) Kogu materjal on esitatud külade ning küsitletud inimeste kaupa. 1955. aastani jaotas ta materjale ka külanõukogude ja kolhooside kaupa, on kirjutanud üles statisti-

⁶ Vt kompleksekspeditsioonide kohta lähemalt Viires 1993: 11, 18.

lisi andmeid kolhoosielu kohta ning süvenenud veidi kolhooside ühiskondliku elu nähtuste kirjeldamisse. Need kaasaegsed andmed jäävad omamoodi õhku rippuma, kuna ei seostu ülejäänud materjaliga vanema talukultuuri kohta. Lähtudes huvist etnogeneesi vastu, käsitles Moora põhjalikult külade ja talude arengulugu välitöödel kuulnud juttude põhjal. Ta süvenes sealsete elanike päritolu ja keeleoskuse küsimustesse (kes kust pärit oli ja mis keelt kodus rääkis). Teda huvitas „põliselanike” vs. pikema ajalooperioodi vältel „sisserännanute” probleem. Ta käsitles põhjalikult ka rahvapärase majanduse, ehitiste, toitute, rahvarõivaste ja erinevate kommete teemat ning piirialadel käibel olnud rahvakultuuri sõnavara ja semantika küsimusi (eesti-vene kontaktide kõrval vadja ja isuri ainst).

1940.–1950. aastate välitöödele ja kogutud andmetele tuginedes kirjutas Aliise Moora oma kandidaaditöö „Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest” (1964), mis asetub tollasesse eesti-vene suhete ja etnogeneesi uurimise raamidesse. Tema töö on interdistsiplinaarne, kaasates asustusajaloolise, arheoloogilise, etnograafilise ja keelelise analüüsi, ning on võtnud arvesse ka piirkonna ökoloogilist (mullastiku tingimused) ja majandusajaloolist tausta. „Peipsimaa etnilisest ajaloost” on paikkondlik süvauurimus, mis käsitleb kultuuri kontakte ning püüab lahti mõtestada piirkonna etniliste olude kujunemist. Ajastu suunistele vastavalt rõhutab Moora eestlaste ja venelaste sõbralikke suhteid. Asustusajaloo kõrval analüüsib autor pikemalt piirkonna põllumajanduse, aedviljakasvatuse, kalastuse, käsitöö jm elualade kujunemislugu. Teost seati kaasaegsetele eeskujuks (nt Šlögina 1965; Jacobeit 1966).

Peipsimaa-teksti iseloomustab ajalooline ja etnograafiline detailitäpsus. Autor käsitleb uuritavat teemat laiahaardeliselt ja sügavalt, põimides erinevatest distsipliinidest pärinevad teadmised suurde narratiivi, kus vahepealkirjade lisamisele ja tekstikorpuse täpsemale struktureerimisele ei ole tähelepanu pööratud.

Metsatööd ja -veod etendasid talurahva majanduses mõningat osa juba 17. sajandil. [---] Narvas töötas mitu suurt saeveskit ja laevaehitust. Alates 17. sajandist veeti Narva kaudu välja palju metsamaterjali.⁷ Metsatööde osatähtsus kasvas alates 18. sajandi keskpaigast kapitalistliku majanduse arenemisega.

Allikana metsatööde kohta on meil kasutada peaaesjalikult ainult hilisemal ajal ülestähendatud rahvamälestused.

Raietöödel teenis talupoeg vähem kui metsaveol. [---] Iisaku meeste mälestuste järgi saadi tsaariajal metsaveol 2 rubla päevas (1 rubla mehe ja 1 rubla hobuse pealt), käesoleva sajandi 30-ndail aastail oli päevane teenistus viie krooni ümber, heal juhul rohkem. (Moora 1964: 254)

Etnograafiliste teemade esitlemisel on autor andnud hääle küsitletud inimestele, mis iseloomustab tema sooja ja sõbralikku suhtumist nendesse: „Järgnevalt vaatleme Peipsimaal tänapäeval kasutatavaid harkatru, andes ühtlasi nende kohta sõna ka kündjatele enestele.”; „Et kõnesolevast tööst ettekujutust saada, anname sõna Must-

⁷ Moora on siinkohal viidanud Arnold Soomi XVII sajandi Eesti ajalugu käsitlevatele uurimustele.

vee ja Kasepää eesti naistest sigurikasvatajatele.”; „Peipsi piirkonna eesti kalurite elu-olu iseloomustavad ühest põlisest kaluriperest pärit Ann Ope (sündinud umb. 1870. aastal) mälestused.” (Moora 1964: 134, 161, 167) Tollases humanitaarias tavapärase, uuritavaid mõneti patroneeriva suhtumise asemel väljendas Moora siirast austust ja tähelepanu intervjueeritute suhtes, mis leiab kinnitust ka „Peipsimaa etnilise ajaloo” eessõnas: „Mu kõige sügavam tänu kuulub Peipsimaa külade inimestele, kes mulle ainese kogumiskäikudel usaldavalt avasid oma kodude ukсед ja lahkelt oma teadmisi, tähelepanekuid ning mälestusi edasi andsid” (Moora 1964: 5). Samas ei analüüsi ta teksti konstrueerimise küsimusi ega inimestelt kogutud lugude konteksti, need lood on toodud teksti sisse kui ajaloolist tõde illustreerivad näited möödunud aegadest (vt Metslaid 2019).

Inimeste vabalt jutustatud mälestusi pidas Moora etnograafilise teksti allikatena oluliseks kogu oma teadlaskarjääri jooksul. Ta on selle sõnastanud üldise teadusliku printsiibina ka oma allikakriitilises artiklis „Etnograafiamuuseumi kogud rahva toidu uurimise alusena”: „[---] väga palju pakub uurijale vastaja elav seletus ja mõne tabava võrdluse toomine küsitud nähtuse kohta. See võib rohkem äratust anda omaaegse olukorra mõistmiseks ja järelduste tegemiseks kui kuiv faktide loetelu.” (Moora 1973: 264) Näiteks kaerakile söömise kohta on Otepäält pärit G. Parts (1967. a suvel 84-aastane) meenutanud:

„Talvel oli kile ühteviisi, nii kui üks laar otsa sai, nii teine tehti. See soe kile oli veel õige hea. Kile on paks kui sült, kui ta külm on. Kui sellele valati vett ja piima peale ja soojendati, sai vedel, see oli pealerüüpamiseks häa. Isa ajal tehti alati, siis kui ma poisike olin, siis talvel olime piimata, siis oli hea võtta seda soojendatud kilet peale.” (Moora 1980: 211–212)

Moora kritiseeris liiga mahukaid küsimustikke ning rõhutas vajadust koostada ERM-i korrespondentidele lühemaid küsimuskavu: muidu väsivad nii vastajad kui ka vastuste üleskirjutajad ning kokkuvõttes saab muuseum ainult napisõnalisi üldisi vastuseid (Moora 1973: 265).

Keeleaines Aliise Moora toidukultuurialases uurimistöös

Toidukultuuri ja keele seoste uurimine ei ole huvitanud ainult keeleteadlasi, vaid ka teisi kultuuriuurijaid, sealhulgas antropolooge ja etnolooge. Keeleajalooline lähene mine on siiski levinum ajaloolaste, vähem antropoloogide-ethnoloogide toidukultuuri ajaloo alases uurimistöös. Toidukultuuri ajalugu on raske mõista ilma keeleajalooliste teadmisteta. Keeleajalugu valgustab konkreetsete toiduainete ja roogade, aga ka nt toidu valmistamisega seotud vahendite ja esemete ajalugu, samuti toidu ning toiduvalmistamisega seotud tavade ajaloolist levikut ja nende muutumist. Ameerika lingvist, nii keele- kui ka toidukultuuri ajaloo teemasid uurinud Anthony Buccini rõhutab, et keeleajaloo seisukohast on oluline nii sünkroonne kui ka diakroonne lähenemine. Ta toob välja, et lingvistide jaoks on huvipakkuvaks uurimisteemaks

olnud toiduga seotud sõnavara tähendusväljad, semantika, aga ka võrdlevad toiduvaldkonna sõnavara uuringud eri keelte vahel; lisaks on uuritud, kuidas teatud toidu või toiduvalmistamisviisi nimetused on sama kultuuri piires ajas muutunud. Ühtlasi on olulised olnud toiduga seotud sõnavara etümoloogia küsimused, ehkki neile vastamine eeldab peale keeleajaloo tundmise paljude teiste allikate kasutamist ja mitmekülgeid ajalooteadmisi. (Buccini 2013: 147–149) Sarnaselt rõhutas etnoloog Ants Viires, et keele osa traditsioonide edasikandmisel ja innovatsioonide levikul materiaalse kultuuri valdkonnas on väga oluline ja et rahvakultuuri võrdlev-ajaloolist uurimist ilma lingvistilist ainekust arvesse võtmata on raske ette kujutada. Samal ajal eeldab sõnavaralise materjali etnoloogiline kasutamine korralikku keeleteaduslikku ettevalmistust. (Viires 2001 [1976]: 331–332)

Moora pidas oluliseks kõiki eelkirjeldatud põhimõtteid keeleajaloo materjali käsitlemisel toidukultuuri uurimise allikana. Huvi ajaloolise keeleainese vastu tulenes osalt tema haridusest Tartu ülikoolis, kus tema kõrvalerialaks oli eesti keel. Ta otsis toitude nimetuste etümoloogilisi juuri, kaardistas toidu-joogi ja sellega seotud esemete nimetuste varieeruvust nii Eesti murdekeeltes, naaber- ja sugulasrahvastel kui ka kaugemate rahvaste toidukultuuris. Moora pidas oluliseks toitude rahvapäraste nimetusi ja kasutas nende leidmiseks allikatena nii TA Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) kui ka Eesti Rahvaluule Arhiivi materjale. 1971. aastal kirjutas ta Rootsi emigreerunud TÜ esimesele etnoloogiaprofessorile Gustav Rängale, et on toidu kohta leidnud palju head materjali KKI murdetekstidena kogutud töödest, samuti Emakeele Seltsi võistlustöödena laekunud kirjutistest üle Eesti. Ta rõhutas, et on neist allikatest saanud „terminite ja sõnaseletuste kaudu väga head selgitavat materjali ja sattunud õigetele jälgedele sõna taga oleva sisu ja eriti selle algse tähenduse kohta” (ERM Ak 5:2/17, lk 6, 10). Moora (1973: 265) juhtis tähelepanu ka sellele, et ekslik on mitmesuguseid murdekeelseid nimetusi pidada sünonüümideks, mis tähistavad sama toitu: näiteks taar ja kali pole sama joogi erinevad murdekeelsed nimetused, vaid kaks erinevat rüübet. Tema töid lugedes ilmneb kujukalt, kuidas keeleline mitmekesisus (nt toidu eri nimetused erinevates kihelkondades ja murdekeeltes) peegeldab ühtlasi kultuurilist mitmekesisust.

Moora, nagu ka teised tema põlvkonna etnoloogid, pidas oluliseks välitöödel keeleainese kogumist ega piirdunud ainult arhiiviallikate ja teiste uurijate kogutud materjaliga. 1940. aastaist, mil päevakorda tõusis eesti-vene suhete uurimine, töötas ta läbi nii vene kui ka (balti)saksa sõnastikke vene-eesti vastastike keelemõjude selgitamiseks ning kogus välitöödel venekeelset ja venemõjulist terminoloogiat. Tema välitööde ülevaadetest ERM-i Etnograafilises Arhiivis võib leida hoolega üles tähendatud ja muus tekstis markeeritud murdekeelseid nimetusi. Näiteks Iisaku kihelkonnas Imatu külas välitöid tehes on ta üles märkinud kohaliku informandi Julius Bilovi keelekasutuse: „Rehte peksti kuodega.” Tema naine Alide, kes oli pärit naabruses olevast külast Sahkanilt, lisas: „Rehte peksti vartadega.” Peremees rääkis uurijale ka mesilaste pidamisest: „Mitsmel talul on olnud suured aiad linnupuid täis. Mesi siin – linnumagus. Meekärg – magusa kärg.” (ERM EAp 903 EA 288:1/1-378, lk 291, 293) Keelematerjali ei kogunud ta üksnes etnoloogiaarhiive silmas pidades, vaid andis oma kogutud ainekust ka Emakeele Seltsile ning täiendas ERM-i

kirjasaatjate võrgu kaudu saadetavaid küsimustikke keele- ja rahvaluule teemaliste küsimustega.

Kogu oma uurijatee hoidis Moora end kursis Eesti keeleteadlaste uurimistöödega murdekeeltest kuni laensõnadeni eesti keeles. Eriti 1940.–1950. aastate tööpäevikutest ilmneb tema pidev töö keelematerjali kogumisel ning koostöö keele- ja rahvaluuleteadlastega. Ta suhtles teiselt tihedalt Arnold Kase, Mari Musta, Paul Ariste, Herbert Tampere ja Richard Viidalepaga. Suhtlus filoloogidega oli intensiivne 1950. aastani, seejärel mõnevõrra vaibus ja elavnes uuesti 1950. aastate keskpaiku, mil Moora töötas süstemaatiliselt läbi KKI murdekogud põllunduse, rõivastuse, toitude ja Kirde-Eesti erisõnavara kohta. Märkimisväärne on ka esimene Moora nõukogude perioodi töödes esinev viide välismaa teadlastele: 1958. aastal on ta läbi töötanud ja sedeldanud samal aastal ilmunud Toivo Vuorela koostatud soome etnograafiasõnastiku (Vuorela 1958; Tööpäevik 1957–1958). Tehes uurimistööd „Eesti talurahva vanema toidu” jaoks, kasutas Moora ka eksiilis elava keeleteadlase Andrus Saareste Rootsis ilmunud töid (sh „Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV”, 1958–1968 ja „Väike eesti murdeatlas”, 1955).

Tähelepanu keeleajaloo suhtes seostus omakorda eesti etnograafiateaduses alates 1920. aastatest kuni 1980. aastateni kasutusel olnud ajaloolis-geograafilise meetodiga, mis hõlmas ka varasemalt antropoloogias tuntud difusionismi ehk kultuuri-elementide levikut tähtsustava uurimissuuna printsiipe (Annist, Kaaristo 2013; Jääts, Metslaid 2018). Moora pidas toidukultuurialases uurimistöös oluliseks oma õpetaja Ilmari Mannineni seatud metodoloogilisi eesmärgi traditsioonilise talurahva materiaalse kultuuri uurimiseks (vt Manninen 1924). Monograafiat „Eesti talurahva vanem toit” kirjutades oli Moora eesmärgiks luua toidust kui materiaalse kultuuri nähtusest võimalikult terviklik ülevaade, selgitada välja olulisemad toidud ja nende tüübiliste teisendite geograafiline levik, teha kindlaks olulisemate toitudega seostuvad etnograafilised kultuuripiirkonnad ning leida sugulussuhteid Eesti ja naaber-rahvaste toidukultuuri vahel. Eesti ja naaberkultuuride võrdlemise üks eesmärgi oli uurida kultuurikontakte ja -mõjusid: mis on algupärane, mis on laenatud ja kust ning kuidas laenud on omaks võetud ning kohalikele oludele kohandatud (vt Manninen 1924; Viires 1970; sarnasest lähenemisest Euroopas üldiselt vt Nic Craith 2008: 9–10). Moora uurimistöö laiemat tähtsust tunnustas 1970. aastail Gustav Ränk:

Palju tähtsam on, et Teie nii pea kui võimalik, esitaksite deskriptiivse eesti ainese, ja selle juba täiuslikult. See toidumajanduse sektor, kus Teie praegu töötate on uudne ja selle tõttu teaduslikult väga suure väärtusega. Kui Te selle valmis saate, olete teinud tõelise pioneeritöö, mida tulevased uurijad, mitte üksnes kodumaal, saavad kõrgelt hindama. (ERM Ak 5:2/3, lk 91)

Ehkki Moora käsitleb toiduga seotud sõnavara muutumist ja varieeruvust läbi kogu monograafia, pidas ta siiski vajalikuks lisada üldistava peatüki „Teraviljatoitude nimetuste tekkest ja sisust”. Ta arutleb selles näiteks tänapäevalgi toidualases sõnavaras olulise nimetuse *roog* tähenduste muutumise üle:

[---] *roog* on vanemas rahvapärases tähenduses paks toit, sama, mida meie pudru all mõistame. [---] Roa kõige olulisemaks tunnuseks oli see, et selle põhiline koostisosa oli viljatera, vanemal ajal meil eelkõige uhmriskambitunud odratera. [---] Lõuna-Eestis on pudru nimetusel murdeti ka supi ja kõrdi tähendus nagu läti keeleski. [---] Mujal Eestis on sõna *puder*, *pudru* saanud üldiselt tihke, paksu toidu tähenduse ja sellisena tuntakse teda üle terve maa. [---] Näib, et varemalt on Eestis *puder* tähendanud paksu jahutoitu, segatud mõne lisandiga. [---] Sõna *puder* näib olevat Eestis laialt alalt välja tõrjunud teradest tehtud toidu nimetuse *roog*, mida tuntakse veel Lõuna-Eestis ja mäletatakse ka Saaremaal. [---] sõna *roog* on omandanud toiduliigi või -ühiku üldnimetuse [---] tähenduse. (Moora 1980: 222–225)

Moora kirjutatud toiduajaloo väärtus ja võlu seisneb selles, et keeleajaloo materjalidele toetudes toob ta ühtlasi kujukalt ja detailitäpselt välja, kuidas eri rahvad ja piirkonnad on kas kultuurikontaktide tõttu või mõnikord neist sõltumatult jõudnud sarnaste toitudeni. Mõnikord peegeldavad nende toitute lähedased nimetused üksteisest sadade või tuhandete kilomeetrite kaugusel elavate rahvaste sugulust. Sealjuures esineb sarnase toidu nimetuste varieerumist ka ühe etnose piires, näiteks Eesti erinevates kultuuripiirkondades. Ilmekaks näiteks on kaerakile erinevad nimetused Eesti alal ja teistel rahvastel:

[---] hapendatud kaerajahutummist keesast keedetud kile oli Eestis kaerajahu-toitudest kõige laiema levikuga. Sõna *kile* on tuntud peaaegu üle terve Eesti mandri-osa, kusjuures kile kõrval tuntakse seda toitu Lääne-Eestis ka *hapurokana*. Ida-Eesti põhjapoolses osas on kile nimetuseks üldisemalt *kiisel* [---], lõunapoolses osas enamasti *kisla*, *kiisla*. [---] Kaerakile on väga laialt tuntud toit kõigil soome-ugri rahvastel. Seda toitu tegid ka Lutsi ja Kraasna maarahvas. See on soome ja karjalaste *kaurakiisseli*, vadjalaste *kagrakiisseli*, *kiissel*, *kiisseli*, isurite *kakrasta kiisla* ja vepslaste *kagraine kisel*. [---] Kaerakilet tegid peale venelaste ka teised Ida-Euroopa rahvad. See oli ukrainlaste *вівсяний кисель*, valgevenelaste *кисель*, leedulaste *kisiélius*, žiürė ja lätlaste *ķīselis*. Kõik need kile nimetused (*kisla*, *kiisel* jne.) on ühendatavad vene sõnaga *кислый, кисель*. (Moora 1980: 210, 213)

Lisaks kaerakile varieeruvatele nimetustele ja levikule Eestis ning naaberrahvastel annab Moora põhjaliku ülevaate roa erinevatest valmistamisviisidest ning sellest, millega ja mis puhkudel kilet söödi. Sealjuures kasutas ta allikatena nii enda kui ka kolleegide välitöömaterjale, ERM-i korrespondentide vastuseid, aga ka KKI murdesektori üld- ja mõistelise sõnavara kogusid. Kultuurikontakte käsitleb ta monograafias läbivalt (nagu ka oma teistes uurimistöodes). Näiteks toob ta välja, et Lõuna-Eestis kasutatavad toiduga seotud laensõnad osutavad seostele lõunanaabritega: leedulaste ja lätlastega on ühised kakkude nimetused *karask* (lt *karaša*) ja kõrdi nimetus *putr* (Moora 1991: 282).

Sarnase roa eri nimetuste kaudu toob ta „Eesti talurahva vanemas toidus” selgelt välja kihelkondlikud eripärad, mis vaatamata Eesti geograafilisele väiksusele olid

enne XIX sajandi lõppu märkimisväärsed. Näiteks tänapäeval mulgipudruna tuntud toit kandis rohkem kui sajandi eest Eesti eri piirkondades mitmesuguseid nimetusi.

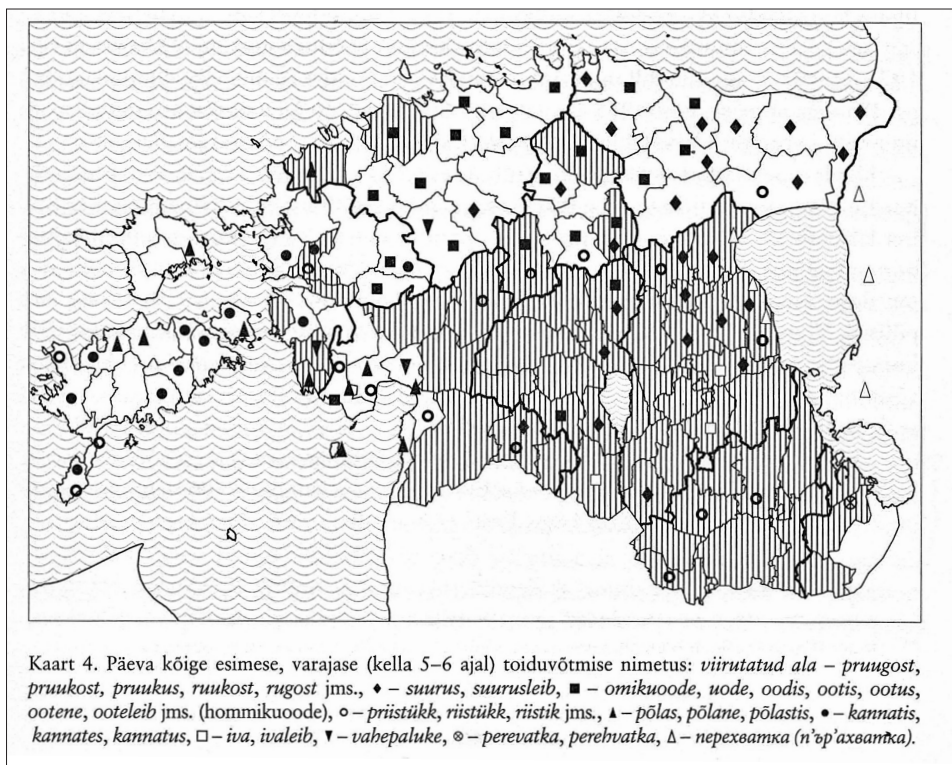
Tangupudrule hakati möödunud sajandi viimasel veerandil lisama kartuleid. Karulas, Helmes, Hallistes, Laiusel nimetati seda *lätipudruks*, Urvastes, Laiusel *mulgipudruks* ja Karusel oli see *mulgi kämm*, Järvamaal ja Harjumaal *segadis-* ehk *segapudru*, kohati *poolvillane* (Harju-Jaani), *kannustiku pudru*, Vastseliinas *suurmidõga kartohka*, Urvastes ka *laiskputr*, *sandiputr*, Harglas *sakõ silmiga putr*, Helmes ja Jämajal *käru-tädi puder*, Räpinas oli selle nimetuseks *tummipudõr*. (Moora 1980: 148)

Moora kirjeldused ühe või teise toiduaine rollist eesti kultuuris põhinevad ka mahlakal ja rohkel rahvapärimisel: näiteks kalade puhul alates kalapüügituaalidest, suhtumisest ühte või teise liiki (kas või angerjate põlgamisest vanemal ajal), kohalikest nimetustest, kalade vahetamisest vilja vastu kuni pererahva hindamiseni selle järgi, millist ja kui palju kala teenijarahva toidulauale anti.

„Eesti talurahva vanemas toidus” on keelematerjal ühtlasi tõhusaks abiks toiduainete päritolu ja leviku väljaselgitamisel. Tänapäeval sageli ehedaks ja ainulaadseks eesti rahvustoiduks peetava ja Mulgimaaga seostatava kama kohta mainib ta sarnaste toitude söömist juba Babüloonia ja Vana-Kreekas. Moora (1980: 156–169) kirjeldab kamajahu valmistamist Soomes, Lätis, Leedus, Venemaal ja soome-ugri sugulasrahvastel, kelle kasutatud mõiste (isuri *talkkuna*, vadja *tolokno*, vepsa *täkun* jne) oli tuntud ka Ida-Eestis (*talkkuna*) ja Setumaal (*tolok*). Ühtlasi toob ta välja piirkondlikud erinevused kama nimetustes ja koostisainetes.

Levikukaardid⁸ olid vanemas etnograafiateaduses olulised metodoloogilised tööriistad, mis annavad infot nii konkreetsete toitude-jookide, toiduvalmistamise viiside ja vahendite kui ka söömiskommete leviku ja nimetuste kohta. Levikukaartide koostamisel võtsid uurijad aluseks Eesti kihelkondliku jaotuse ja lähtusid kas välitöödel kogutud materjalist või korrespondentidelt saadud infost, aga ka keeleajaloo jt allikatest. Etnoloogias loobuti levikukaartide koostamisest ajapikku 1990. aastatel, samas pole need ka tänapäeval museoloogias ja kultuuripärandi (rakendus)uuringutes (nt kultuuripiirkondade eripära väljatoomisel) oma asjakohasust kaotanud. Järgneval levikukaardil (joonis 1) on kujutatud päeva esimese, varase kerge hommikuse söögikorra erinevaid nimetusi talurahva seas. Moora kirjutab, et kevadest alates võeti enne mõisa teotööle minekut tükk leiba nälja kustutamiseks ja linnupettekaks (vanim kohalik nimetus ja vana rahvapärane uskumus, mis oli tuntud ka mujal Baltimaades ja Skandinaavias). Päeva varaseima toidupala vanemaks nimetuseks oli ka *suurus* (tähendab ka viljatera ja viitab sellega põlisele söömisviisile), mida XIX sajandil hakkasid välja tõrjuma saksa või rootsi laensõnad *pruukost* ehk *priistükk* (vrd alamsks *vrokost*, *vrukost*; sks *Frühstück*; rts *frukost*). Päeva esimeseks eineks võis olla leivaviil lihatüki või silguga või ka ainult leivatükk, millele mõnel pool rüübati peale hapupiima või taari. (Moora 1980: 71–73)

⁸ Levikukaartide kohta Eesti etnoloogia ajaloos vt nt Talve 1992: 65; Viires 1994: 1259–1260. Kartograafilise meetodi olulisusest Euroopa etnoloogias üldiselt XX sajandil vt nt Rogan 2008, 2016.

Joonis 1. Levikukaardi näide: varahommikuse söömaaja nimetused Eestis XIX sajandil (Moora 2007: 67).

Päevaste toidukordade ja söömiskommete käsitlemine n-ö uurimisühikutena lubab Aliise Moora tööd kõrvutada briti strukturaalantropoloogi Mary Douglase (1921–2007) omaga, kes lähtus teoreetilisi üldistusi tehes lingvistilistest analoogiatest. Ehkki Douglas ei käsitlenud sarnast empiirilist materjali nagu Moora, võib ühisosa näha selles, kuidas mõlemat huvitasid einete struktuur eri kultuurides ja päevaste toidukordade muustrid ning nende muutumine ajas. Douglas nägi sarnasust keelt korrastavate grammatiliste struktuuride ja eineid korrastavate sotsiaalsete struktuuride vahel (Douglas 1972; Douglas, Nicod 1974). Moora ei kasuta küll otsest keeleanalooogiaal põhinevaid mudeleid, aga ta jõuab oma monograafias talurahva söömistavasid käsitledes üsna samalaadsete tulemusteni: kuidas tööpäevad jagunesid söömavahedeks, millised olid päeva peamised toidukorrad ja millal võeti midagi kergelt vahepalaks või ooteks, milliseid toite millistel nädalapäevadel söödi ja milliseid toite ühe eine käigus koos tarvitati, millised olid erisöömad pühade ja tähtpäevade puhul, kuidas talupere argipäeviti laua ääres söi ja millised õigused kellelgi olid (Moora 1980: 65–97, 1991: 245–264). Ta näitab sarnaselt Douglasega veenvalt, kuidas lisaks toidule-joogile on oluline vaadelda söögikordi kui sotsiaalseid sündmusi, kuna einet uurides ei saa infot ainult vastava toidukultuuri, vaid ka ühiskonna kohta laiemalt.

Kokkuvõte

Aliise Moora teadlaskarjääri aluseks olid 1920. aastate interdistsiplinaarsed humanitaarõpingud rahvuslikult meelestatud Tartu Ülikoolis. Perekondlike kohustuste tõttu sai ta järjepidevalt teadustööle pühenduda alles pärast Teist maailmasõda, töötades esimesed aastad Eesti Rahva Muuseumis, hiljem aastakümneid TA Ajaloo Instituudis. Vaatamata sellele, et nõukogude teaduspoliitika tema erialast tööd nii sisuliselt kui ka karjääri mõttes oluliselt takistas, säilitas ta rahvusteadustes mõjuka ja autoriteetse teadlase positsiooni elu lõpuni.

Moora kasutas oma uurimistöös enda kogutud põhjalike välitöömaterjalide kõrval eri tüüpi allikaid, sealhulgas keeleainest, mis on kahjuks tänapäeva etnoloogias jäänud tagaplaanile. Vaatamata nõukogude etnograafiateaduse metodoloogilisele ja temaatilisele piiratusele jõudis ta etnilise ajaloo ning toidukultuuri uurimustes oma kaasaegsete lääne antropoloogide, etnoloogide ja folkloristidega võrreldavate uurimistulemusteni. Aliise Moora märkimisväärne etnograafiline pärand väärib mitte üksnes senisest enamat tunnustust, vaid ka tänapäevasesse teaduskäibesse toomist.

ARHIIVIALLIKAD

Aliise Moora arhiiv Eesti Rahva Muuseumis (korrastamisel)

Tööpäevik 1948–1950 = Tööpäevik. Aliise Moora, teaduslik sekretär, teaduslik töötaja. 1948–1950.

Tööpäevik 1952–1954 = ENSV TA Ajaloo Instituudi noorema teadusliku töötaja Moora, A. tööpäevik 1. apr 1952–10. nov 1954.

Tööpäevik 1954–1956 = ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi noorema teadusliku töötaja Moora, Aliise tööpäevik 11. nov 1954–31. dets 1956.

Tööpäevik 1957–1958 = ENSV TA Ajaloo Instituudi noorema teadusliku töötaja Aliise Hindreku t. Moora tööpäevik. Alustatud 1. jaan. 1957, lõpetatud 31. dets. 1958.

Eesti Rahva Muuseumi (ERM) arhiivkogu

Ak 5:2/17 – Gustav Ränga kirjavahetus seoses Balti söögimajanduse uurimisega

Ak 5:2/3 – Gustav Ränga kirjavahetus isikutega (L–O)

Eesti Rahva Muuseumi (ERM) etnograafilise arhiivi käsikirjad

EAp 25 EA 6:2/139-508 – Karu, Alice 1924. Etnograafilisi kirjeldusi Harju-Jaani kihelkonna kohta.

EAp 174 EA 43:1/13-233 – Kaldmaa, Ida; Moora, Aliise 1946. Teatmematerjali vene ja setu etnograafiast.

EAp 216 EA 100:2/154-329 – Moora, Aliise 1947. Etnograafilist teatmematerjali Martna, Kirbla, Lihula, Audru, Mihkli ja Paistu kihelkondadest.

EAp 218/a EA 101:1/2-368 – Moora, Aliise 1951. Kolhoosi „Võimas Jõud” etnograafiline kirjeldus. I osa. Asustus, ajalugu, kolhoosid, põllundus, loomakasvatus.

EAp 218/b EA 102:1/2-275 – Moora, Aliise 1951. Kolhoosi „Võimas Jõud” etnograafiline kirjeldus. II osa. Jahindus, kalastus, toidumajandus.

EAp 218/c EA 103:1/2-180 – Moora, Aliise 1951. Kolhoosi „Võimas Jõud” etnograafiline kirjeldus. III osa. Meeste käsitöö, transport, kaubandus.

- EAp 218/d EA 104:1/5-278 – Moora, Aliise 1951. Kolhoosi „Võimas Jõud” etnograafiline kirjeldus. IV osa. Ehitised, külad.
- EAp 218/e EA 105:1/5-131 – Moora, Aliise 1951. Kolhoosi „Võimas Jõud” etnograafiline kirjeldus. V osa. Rahvarõivad ja rõivastus, naiste käsitööd, kombestik, kultuurielu.
- EAp 903 EA 288:1/1-378 – Moora, Aliise 1952–1953. Etnograafilised teatmed 2. Materjale Iisaku kihelkonnast.
- EAp 904 EA 289:1/1-300 – Moora, Aliise 1952–1953. Etnograafilised teatmed 3. Materjale Iisaku kihelkonnast.
- EAp 905 EA 290:1/1-269 – Moora, Aliise 1953. Etnograafilised teatmed 4. Materjale Iisaku ja Jõhvi kihelkonnast.
- EAp 906 EA 291:1/1-149 – Moora, Aliise 1953. Etnograafilised teatmed 5. Materjale Leningradi ja Pihkva oblastist.
- EAp 908 EA 292:1/1-38 – Moora, Aliise 1955. Etnograafilised teatmed 6. Materjale Torma, Kodavere ja Maarja-Magdaleena kihelkonnast.
- EAp 910 EA 294:1/1-299 – Moora, Aliise 1957. Etnograafilised teatmed 9. Materjale Leningradi oblastist ja Eesti NSV Mustvee, Kallaste ja Jõhvi rajoonist.
- EAp 915 EA 297:1/1-291 – Moora, Aliise 1958. Etnograafilised teatmed 13. Materjale Leningradi ja Pihkva oblastist I.
- EAp 916 EA 298:1/1-263 – Moora, Aliise 1958. Etnograafilised teatmed 13. Materjale Leningradi ja Pihkva oblastist II.

Rahvusarhiiv (RA)

EAA.2100 – Eesti Vabariigi Tartu Ülikool

KIRJANDUS

- Annist, Aet; Kaaristo, Maarja 2013.** Studying home fields: Encounters of ethnology and anthropology in Estonia. – *Journal of Baltic Studies*, kd 44, nr 2, lk 121–151. <https://doi.org/10.1080/01629778.2013.775846>
- Buccini, Anthony F. 2013.** Linguistics and food studies: Structural and historical connections. – *Routledge International Handbook of Food Studies*. Toim Ken Albala. Abingdon: Routledge, lk 146–158.
- Douglas, Mary 1972.** Deciphering a meal. – *Daedalus*, kd 101, nr 1, lk 61–81.
- Douglas, Mary; Nicod, Michael 1974.** Taking the biscuit: The structure of British meals. – *New Society*, kd 30, nr 637, lk 744–747.
- Handler, Richard 1984.** On sociocultural discontinuity: Nationalism and cultural objectification in Quebec. – *Current Anthropology*, kd 25, nr 1, lk 55–71. <https://doi.org/10.1086/203081>
- Jacobeit, Wolfgang 1966.** Aliise Moora, Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest. (Zur estnischen Geschichte des Peipusgebiets. Historisch-ethnographische Untersuchung der estnisch-russischen Beziehungen.) – *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde*, kd 12, lk 118.
- Jansen, Ea 1980.** Aliise Moora 80. – *Sirp ja Vasar* 5. XII, lk 4.
- Jääts, Indrek; Metslaid, Marleen 2018.** Eesti etnograafia ja eesti rahvuslus. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, lk 118–135. <https://doi.org/10.54013/kk723a13>

- Kannike, Anu 2022.** Terava sulega. Naisküsimus 1920.–1930. aastate ajakirjanduslikes väitlustes. – Kohustus olla moodne. (Tartu Linnaajaloo Muuseumide aastaraamat 23.) Koost, toim Marge Rennit, A. Kannike. Tartu: Tartu Linnamuuseum, lk 13–29.
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino 2001.** Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn: Argo.
- Kirss, Tiina 2004.** Ruthi öed. Sajandipöörde naiste reaalsus ja fantaasia. – Ariadne Lõng, nr 1–2, lk 13–28.
- Kivimäe, Jüri 2015.** Sõda ja kultuuriline pööre. – Esimene maailmasõda Eesti kultuuris. (Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 17.) Koost, toim Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn: Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut, lk 23–75.
- Linnus, Jüri 1989.** Etnograafia ja museoloogia Tartu ülikoolis aastatel 1919–1940. – 70 aastat Eesti ülikooli. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXII (1)). Toim Karl Siilivask. Tartu: Tartu Ülikool, lk 50–62.
- Löfgren, Orvar 1989.** The nationalization of culture. – *Ethnologia Europaea*, kd 19, lk 5–24. <https://doi.org/10.16995/ee.1386>
- Löfgren, Orvar 2014.** At the ethnologists' ball. Changing an academic habitus. – *Ethnologia Europaea*, kd 44, nr 2, lk 116–122. <https://doi.org/10.16995/ee.1131>
- Manninen, Ilmari 1924.** Etnograafia tegevuspiiridest ja sihtidest Eestis. – *Eesti Kirjandus*, nr 12, lk 527–537.
- Marksoo, Ann (koost) 2000.** Meie ema Aliise Moora. 100 aastat sünnist. Tartu: [s. n.]
- Metslaid, Marleen 2016a.** Poolelijäänud teadustöö. Helmi Kurriku elu keerkäigud 20. sajandil. – Rahvusülikooli omad ja võõrad. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XLIV.) Toim Lea Leppik. Tartu: Tartu Ülikooli Muuseum, lk 96–120.
- Metslaid, Marleen 2016b.** Between the Folk and Scholarship: Ethnological Practice in Estonia in the 1920s and 1930s. (Dissertationes ethnologiae Universitatis Tartuensis 5.) Tartu: Tartu University Press.
- Metslaid, Marleen 2019.** The adjustment of ethnographic practice to new political and cultural circumstances: Estonian ethnology at home and in exile after World War II. – *Orientieren und Positionieren, Anknüpfen und Weitermachen. Wissensgeschichte der Volkskunde/Kulturwissenschaft in Europa nach 1945.* (Schweizer Beiträge zur Kulturwissenschaft 9.) Toim Sabine Eggmann, Birgit Johler, Konrad J. Kuhn, Magdalena Puchberger. Münster u. a: Waxmann Verlag, lk 127–146.
- Moora, Aliise 1964.** Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Moora, Aliise 1973.** Etnograafiamuuseumi kogud rahva toidu uurimise alusena. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXVII*, lk 254–271.
- Moora, Aliise 1980.** Eesti talurahva vanem toit. I osa: Tähtsamad toiduviljad, teraroad ja rüüped. Tallinn: Valgus.
- Moora, Aliise 1991.** Eesti talurahva vanem toit. II osa: Joogid, leib ja leivakõrvane. Tallinn: Valgus.
- Moora, Aliise 2007.** Eesti talurahva vanem toit. 2. tr. Tartu: Ilmamaa.
- Mäelo, Helmi 1999.** Eesti naine läbi aegade. Tallinn: Varrak.
- Nic Craith, Máiréad 2008.** From national to transnational: A discipline en route to Europe. – *Everyday Culture in Europe: Approaches and Methodologies.* (Progress in European

- Ethnology.) Toim M. Nic Craith, Ullrich Kockel, Reinhard Johler. Aldershot, Burlington: Ashgate, lk 1–17.
- Rogan, Bjarne 2008.** From rivals to partners on the inter-war European scene: Sigurd Erixon, Georges Henri Riviere and the international debate on European ethnology in the 1930s. – ARV. Nordic Yearbook of Folklore, kd 64, lk 275–324.
- Rogan, Bjarne 2016.** Sigurd Erixon, European Ethnology and Ethnologia Europaea 1964–1968. – ARV. Nordic Yearbook of Folklore, kd 72, lk 149–183.
- Sarapik, Virve; Kalda, Maie; Veidemann, Rein (koost, toim) 2002.** Kohandumise märgid. (Collegium litterarum 16.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Šlögina, Natalie 1965.** Silmapaistev uurimus eesti-vene etnilise kontaktsooni kohta. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, kd 14, nr 4, lk 514–518.
- Talve, Ilmar 1992.** Ilmari Manninen in Finland and Estonia. – Pioneers: The History of Finnish Ethnology. (Studia Fennica Ethnologica I.) Toim Matti Räsänen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 50–76.
- Tammiksaar, Erkki 2019.** Sada aastat eestikeelset ülikooli Tartus. – Piduraamat. Eesti rahvusülikool 100 = Estonia's National University 100. Toim Tiia Kõnnussaar. Tartu: Tartu Ülikool, lk 21–39.
- Tarand, Mari (toim) 1982.** Minu ülikooliaastad 14. VII. Meenutab Aliise Moora. Eesti Raadio. <https://arhiiv.err.ee/vaata/minu-ulikooliaastad-minu-ulikooliaastad-aliise-moora>
- Viires, Ants 1970.** Etnograafilise mõtte arengu põhijooni. – Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses. Historiograafilisi artikleid. Koost, toim Endel Laul. Tallinn: Eesti Raamat, lk 231–251.
- Viires, Ants 1993.** Etnograafia arengust Eesti NSV päevil (1940–1990). – Muunduv rahvakultuur. Etnograafilisi uurimusi. Toim A. Viires. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 5–37.
- Viires, Ants 1994.** Ilmari Mannineni teoreetilistest vaadetest. – Looming, nr 9, lk 1255–1263.
- Viires, Ants 1996.** Aliise Moora 4. XII 1900–8. V 1996. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 493–495.
- Viires, Ants 2001 [1976].** Euroopa rahvaste materiaalse kultuuri uurimise meetoditest. – A. Viires, Kultuur ja traditsioon. Tartu: Ilmamaa, lk 324–333.
- Vuorela, Toivo 1958.** Kansatieteen sanasto. (Tietolipas 13.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Õunapuu, Piret 2004.** Helmi Reiman-Neggo kui etnograaf. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat 48. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 47–80.

Anu Kannike (snd 1967), PhD, Eesti Rahva Muuseumi vanemteadur (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), anu.kannike@erm.ee

Ester Bardone (snd 1975), PhD, Tartu Ülikooli etnoloogia lektor (Ülikooli 16, 51003 Tartu), ester.bardone@ut.ee

Marleen Metslaid (snd 1982), PhD, Eesti Rahva Muuseumi teadur (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), marleen.metslaid@erm.ee

Pille Runnel (snd 1974), PhD, Eesti Rahva Muuseumi teadusdirektor (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), pille.runnel@erm.ee

Text creation and linguistic material in the academic writings of ethnologist Aliise Moora

Keywords: ethnographic texts, ethnology, female researchers, ethnic history, food culture

The article is focused on the research career of ethnologist Aliise Moora (1900–1996) in a changing society. The material is drawn from Moora's research papers and the archival collections of the Estonian National Museum (including the materials personally collected by Moora), her work reports and correspondence, but also on various documents reflecting the activities of the museum. A closer look is given to her complicated adaptation to Stalinist cultural policy in the late 1940s and early 1950s. The authors analyse Moora's way of text creation as well as how she worked with various (ethnographic) sources and how she used linguistic material in her studies of food culture. Her two most influential studies *Peipsimaa etnilisest ajaloost* (On the ethnic history of Peipsimaa, 1964) and *Eesti talurahva vanem toit* (Historical food of the Estonian peasantry, 1980, 1991) are discussed in more detail.

After World War II Aliise Moora worked as research secretary of the Estonian National Museum, essentially performing the duties and bearing the responsibilities of its manager. In the late 1940s, due to Stalinist cultural policy, she fell out of favour, being demoted from the leading position of research secretary to a junior researcher. The condition for staying at the museum was intensive political further education. Nevertheless, Moora maintained an influential and authoritative position in Estonian cultural studies for the rest of her life. In her studies Moora used not only her self-collected comprehensive fieldwork materials, but also different types of other sources, including linguistic materials. Despite the methodological and thematic deficiencies of Soviet ethnographic research, Aliise Moora's results on ethnic history and food culture are in no way inferior to those of her contemporary anthropologists, ethnologists and folklorists in the West.

Anu Kannike (b. 1967), PhD, Estonian National Museum, Senior Researcher (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), anu.kannike@erm.ee

Ester Bardone (b. 1975), PhD, University of Tartu, Lecturer in Ethnology (Ülikooli 16, 51003 Tartu), ester.bardone@ut.ee

Marleen Metslaid (b. 1982), PhD, Estonian National Museum, Researcher (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), marleen.metslaid@erm.ee

Pille Runnel (b. 1974), PhD, Estonian National Museum, Research Director (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), pille.runnel@erm.ee